

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ MAX WEBER ΚΑΙ Η ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΑΝΑΤΟΛΗ

Θά εἶναι γνωστή ἡ θεωρία τοῦ Max Weber, «ἐνὸς τῶν διαπρεπεστέρων, πρωτοτυπωτέρων καὶ πολυμερεστέρων Γερμανῶν κοινωνιολόγων τῶν ἀρχῶν τοῦ Κ' αἰῶνος»¹, ὅστις, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ προσπαθοῦντος νὰ ἐξηγήσῃ τὴν πολιτιστικὴν ἐξέλιξιν καὶ ὅλην τὴν ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος μόνον διὰ τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντος, ἀπέδωκεν ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης μεγίστην σπουδαιότητα εἰς τὰς πνευματικὰς κατευθύνσεις τοῦ ἀνθρώπου, ἰδιαίτατα δ' εἰς τὸν θρησκευτικὸν παράγοντα, ὅστις κατ' αὐτὸν ἤσκησε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τε τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν οἰκονομικὴν ἐξέλιξιν τῶν λαῶν. Ἀνέπτυξε δὲ καὶ σχετικὴν θεωρίαν πρωτότυπον ὁ Max Weber, ἐφαρμόσας αὐτὴν τὸ πρῶτον εἰς τὸν Προτεσταντισμὸν ἐν σειρᾷ μονογραφιῶν², προκαλέσας ζωηρὰν συζήτησιν, ἧς μετέσχον καὶ ἄλλοι ἔγκριτοι κοινωνιολόγοι καὶ οἰκονομολόγοι καὶ ἀναδειχθεῖς εἰς ἓνα τῶν κυρίων ἰδρυτῶν τῆς νεαρᾶς ἐπιστήμης τῆς Κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας.

Τὴν ἐν λόγῳ δὲ κοινωνιολογικὴν θεωρίαν μεθ' ὅλης τῆς μονομερείας αὐτῆς ἀνέλαβε νὰ ἐπεκτείνῃ εἰς τὸν χῶρον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν εἰδικῇ πραγματείᾳ δημοσιευθείσῃ ἐν τῷ *Wirtschaftliches Archiv* (τεῦχος Ἀπριλίου 1945) ὑπὸ τὸν τίτλον *Zur Religionssoziologie des Europäischen Ostens* ὁ τότε ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Münster, νῦν δ' ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Κολωνίας καθηγητῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας Alfred Müller-Armack, περὶ τὴν κριτικὴν ἀνάλυσιν τῆς ὁποίας πραγματείας θέλομεν ἀσχοληθῆ ἑφεξῆς, παραθέτοντες κάτωθεν ἐν εἴδει σχολίων καὶ τὰς κρίσεις ἡμῶν ἐξ ἐπόψεως κυρίως θεολογικῆς.

Ἡ ἐν λόγῳ πραγματεία ὑπῆρξεν ὁμολογουμένως προῖον πολλῶν μελε-

¹ Δημοσφ. Στεφανίδου, Ἡ κοινωνικὴ οἰκονομικὴ ἐν τῇ ἱστορικῇ τῆς ἐξελίξει, τόμος Γ', 1950, σελ. 402.

² Max Weber, *Die Protestantische Ethik und der Geistes des Kapitalismus* (1904), *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* (τρεις τόμοι 1920 - 1924). Ἐνταῦθα ἄξιον μνείας καὶ τὸ σπουδαῖον ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον *Das Jahrhundert ohne Gott* τοῦ A. Müller-Armack (1948), ἀφιερωμένον εἰς τὴν κοινωνιολογίαν τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ΙΘ' καὶ τοῦ Κ' αἰῶνος.

τῶν, ὅσον δ' ἀφορᾷ ὁμως εἰς τὰ πράγματα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῶν ὀρθοδόξων λαῶν καὶ τοῦ Βυζαντίου στηρίζεται κυρίως ἐπὶ γερμανικῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ ρωσικῶν ἀφ' ἑτέρου βοηθημάτων, προερχομένων κυρίως ἐκ τῶν κύκλων τῶν ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ διασπορᾷ ἐξορίστων Ρώσων θεολόγων καὶ συντεταγμένων εἰς μίαν τῶν κυριωτέρων εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν. Διὰ τῶν διοπτρῶν δὲ τῶν Ρώσων τούτων θεολόγων καὶ τῶν Γερμανῶν θεολόγων καὶ ιστορικῶν καὶ οἰκονομολόγων βλέπει ὁ συγγρ. τὰ πράγματα τοῦ ὀρθοδόξου χώρου, ἀγνοῶν τὴν βαλκανικὴν, μάλιστα δὲ τὴν ἑλληνικὴν πραγματικότητα, τὴν τε θρησκευτικὴν τὴν τε οἰκονομικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν, ἀν καὶ ὑπῆρχον σχετικὰ ἑλληνικὰ βοηθήματα συντεταγμένα εἰς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας, οἷα τὰ τοῦ A. A n d r e a d e s, *Über die Finanzen von Byzanz* (*Finanzarchiv*, 1909, II, σελ. 468 – 490), *Les progrès économiques de la Grèce* (1919), *Griechische Staatswirtschaft* (1931), *Le cycle des fêtes Helléniques* (*Revue de Deux Mondes*, Mai – Octobre 1930), *Economic development of the Byzantine Empire* (London 1936) κλπ., X. Z o l o t a s, *Griechenland auf dem Wege zur Industrialisierung* (Leipzig 1926), *Die Wirtschaftsstruktur und Wirtschaftsbeziehungen Griechenlands* (Leipzig 1928) κλπ., P. B r a t s i o t i s, *Die Grundprinzipien und Hauptmerkmale der Orthodoxen Kirche* (1937).

Τὴν εἰρημένην πραγματείαν διαίρει ὁ Müller – Armack εἰς ὀκτὼ παραγράφους ὑπὸ τοὺς ἐξῆς τίτλους: 1) Βυζάντιον καὶ Ρώμη, 2) ἡ ἐκ τῆς κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας κτηθεῖσα πεῖρα, 3) ἡ μὴ ὀρθόδοξος ἐνδιάμεσος ζώνη τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, 4) ἡ Ἑλληνικὴ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, 5) ἡ δογματικὴ ἰδιορρυθμία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ κοινωνιολογικὴ αὐτῆς σημασία, 6) πολιτικὰ καὶ κοινωνιολογικὰ ἐπακόλουθα, 7) τὸ πνεῦμα τῆς οἰκονομίας τῆς Ἀνατολῆς καὶ 8) πορίσματα.

1. Πρὸς κατανόησιν τῆς κοινωνιολογικῆς ἰδιορρυθμίας τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀνατολῆς, παρατηρεῖ εὐστόχως ὁ συγγραφεύς, εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ληφθῶσι πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις καὶ αἱ παραδόσεις καὶ κοινὰ ἱστορικὰ ἀναμνήσεις, αἵτινες μετωχετεύθησαν εἰς τοὺς λαοὺς τούτους διὰ τῆς κληρονομίας τοῦ Βυζαντίου. Ὅ,τι ὑπῆρξε διὰ τοὺς λαοὺς τῆς Δύσεως ἢ Ρώμης, ὑπῆρξε τὸ Βυζάντιον διὰ τὴν Ἀνατολήν. Ἡ ἑλληνοχριστιανικὴ κληρονομία ἐγένετο ἡ βάση τῆς ζωῆς τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀνατολῆς. Ἡ παράδοσις τοῦ Ἑλληνοβυζαντινοῦ πνεύματος ἀποτελεῖ ἐπὶ μίαν καὶ πλέον χλιετηρίδα κτήμα ἀναπαλλοτρίωτον τῆς Ἀνατολῆς. Οὐ μὴν, ἀλλ' ἡ ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου ἐξάρτησις τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρξεν ἰσχυροτέρα ἢ ἡ ἐξάρτησις τῆς Δύσεως ἀπὸ τῆς Ρώμης. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ διὰ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας θρησκευτικὴ ἐνότης τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρξεν ἰσχυροτέρα ἢ ἡ τῆς Δύσεως διὰ

της Ρωμαϊκής Ἐκκλησίας. Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ὑπῆρξε τὸ μοναδικὸν μέσον τῆς διατηρήσεως τῆς πολιτιστικῆς καὶ ἐθνικῆς ἰδιορρυθμίας τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ὁρθοδοξία καὶ ἐθνικὴ συνείδησις τῶν ὀρθοδόξων λαῶν ὑπῆρξαν τὰ μέσα τῆς διατηρήσεως τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος τῶν λαῶν τούτων, ἡτις διατηρεῖται καὶ μέχρι σήμερον, ὡς καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐνότης αὐτῶν. Τὸ Βυζάντιον παραμένει καὶ μέχρι σήμερον φαινὸν σύμβολον ζωντανῆς καὶ ἀναμφισβητήτου παραδόσεως. Ἀτυχῶς, λέγει, ἔλλειπει ἡ δέουσα κατανόησις τῆς σημασίας τοῦ πράγματος ἐκ μέρους τῆς Δύσεως. Δὲν ἐπιμαῖται ἐπαρκῶς ἡ γενικωτέρα σημασία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας διὰ τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς. Εἶναι ἀληθές, ἀναγνωρίζει ὀρθῶς ὁ σ., ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία δὲν ἐμφανίζεται φανερῶς ὡς ρυθμιστὴς τῆς οικονομικῆς ζωῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ, οὐχ' ἦντο ὅμως διὰ τῆς ἐμμέσου μέν, ἀλλὰ βαθείας καὶ εὐρυτάτης ἐπιδράσεώς της ἐρρῦθμισεν αὕτη ἐμμέσως καὶ ἔξακολουθεῖ νὰ ρυθμίζῃ τὴν ζωὴν ταύτην.

2. Εἰσερχόμενος εἶτα εἰς τὴν διακρίβωσιν τῆς ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς κοινωνιολογικῆς θεωρίας τοῦ M. Weber ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ χώρου κτηθείσης πείρας, παρατηρεῖ ὅτι ἡ πείρα αὕτη διδάσκει πῶς τὰ θρησκευτικὰ συστήματα διὰ μέσου τῶν μορφῶν τῆς ὁργανώσεως ἀναπτύσσουσι τὴν κοινωνιολογικὴν αὐτῶν δύναμιν καὶ πῶς αἱ μάλιστα κεκαλυμμένα ἐπιδράσεις, οἷα εἶναι καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, εἶναι πολλακίς καὶ αἱ ἐντονώτεροι.

3. Ἀκολουθῶς ἐπισκοπῶν ὑπὸ τὸ πρῶσμα τῆς κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας τὰ πράγματα τῆς μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἐνδιαμέσου, μὴ ὀρθοδόξου ζώνης (καθολικῆς, λουθηρανικῆς, καλβινικῆς καὶ ἰσλαμικῆς), παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς: Ἡ ὁμολογία πίστεως καὶ τὸ δόγμα διαδραματίζουσι σπουδαῖον μέρος οὐ μόνον ἐξ ἐπόψεως ἐθνολογικῆς καὶ κοινωνικῆς, ἀλλὰ καὶ οικονομικῆς, ὡς ἐν τῇ Δυτικῇ καὶ Κεντρικῇ, οὕτω καὶ ἐν τῇ Ἀνατολικῇ καὶ Νοτιοανατολικῇ Εὐρώπῃ. Προηγεῖται ὁ Προτεσταντισμὸς εἰς λόγον τοιαύτης ἐπιδράσεως, ἔπεται ὁ Καθολικισμὸς καὶ ἀκολουθεῖ ἡ Ὁρθοδοξία. Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ σ. ἔχει ἀφιερώσει καὶ ἄλλας ἐργασίας εἰς τὴν ὁμολογιακὴν (δογματικὴν) ζωὴν τῆς Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης ὑπὸ τὸ πνεῦμα τῆς μνημονευθείσης θεωρίας τοῦ M. Weber.

4. Πέρα τῆς ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν καὶ προτεσταντικὴν ἐπίδρασιν διατελούσης ἐνδιαμέσου γεωγραφικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ζώνης τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης ἐμφανίζεται εἰς μεγαλειώδη μεταφυσικὴν ἔξαρσιν ἡ Ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου. Τὸ Βυζάντιον εἶναι κατὰ τὸν σ. *σύμβολον ἐνὸς πολιτισμοῦ ἀφρησασμένου ἀπὸ τῶν ἐπιγείων καὶ μὴ ἐπιδρώντος πλέον ἐπὶ*

τὴν ἱστορίαν, τοῦλάχιστον ἀμέσως¹. Αἱ ἱστορικαὶ ὅμως ὑπηρεσίαι τοῦ Βυζαντίου ὑπῆρξαν πολὺ ὑπέρτεραι τῆς χαμηλῆς ἐννοίας τῆς ἀποδιδομένης εἰς αὐτὸ ὑπὸ τῶν πολλῶν. Μετὰ τὴν κατάκτησιν τοῦ Βυζαντίου ὑπὸ τῶν Τούρκων ἡ περαιτέρω ἐπίδρασις αὐτοῦ κεῖται ἐν μιᾷ ἐκκλησιαστικῇ μορφῇ ἀπομεμακρυσμένη ἀπὸ τοῦ κόσμου. Καὶ ὅμως, ἂν καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπίδρασις τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολῆς φαίνεται περιοριζομένη ἐπὶ τοῦ καθαρῶς πνευματικοῦ πεδίου, ἐν τούτοις εἶναι εὐρύτερα. Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία οὐδέποτε ἐπεδίωξεν ἰσχὺν ἐπὶ τῆς πολιτείας καὶ ἐπὶ τῶν πεδίων τῆς κοσμικῆς ζωῆς, οὐχ ἦττον ὅμως ἐπειδὴ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀπετέλεσε τὸν μόνον ἐκπολιτιστικὸν παράγοντα τῶν λαῶν αὐτῆς, ἀπέκτησεν ἀκριβῶς ἐν τῇ ἀδυναμίᾳ τῆς ἀσύγκριτον θέσιν ἐκδηλουμένην μέχρι σήμερον ἐν τούτῳ, ὅτι ἐπὶ τῶν ἐδαφῶν αὐτῆς οὔτε ἰσχυρὰ ἀντικλησιαστικὴ κίνησις ἐδημιουργήθη οὔτε αἱ πολιτικαὶ καὶ ἐθνικαὶ δυνάμεις ἐγένοντο αἰσθηταὶ ὡς ἀντιτιθέμεναι πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἀκριβῶς δ' ἐπειδὴ δὲν ἐπεδίωξε πολιτικὴν δύναμιν ἡ Ἐκκλησία αὕτη, παρέμεινε τοσοῦτο μᾶλλον ἀκεραία ἢ πνευματικὴ τῆς δυνάμεις, ἣτις ἀναμφιβόλως ἐπέδρασε βαθέως εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ τῆς ἐγκοσμίου ζωῆς, ἂν καὶ ἡ ἐπίδρασις αὕτη παραμένει λανθάνουσα ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τῆς Δύσεως καὶ τυγχάνει δυσεξακριβώτως².

Ἡ παρατηρούμενη μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἀντίθεσις εἶναι συνέχεια τῆς διαστάσεως μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ πνεύματος. Ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ κυκλοφορεῖ ἀμεσώτερον καὶ ἄνευ μεσολαβήσεως τοῦ ρωμαϊκοῦ πνεύματος τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα. Ἦδη ἐν τῇ Δογματικῇ αὐτῆς διειρηθήη πολὺ τὸ πνευματικώτερον, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν λογικὴν τὴν διέπυσαν τὴν ρωμαϊκὴν δογματικὴν διανόησιν. Ἐκ παραλλήλου τυγχάνει ἐνταῦθα ἰσχυροτάτη ἡ ἐπίδρασις τῆς παναρχαίας χριστιανικῆς παραδόσεως, συνυφασμένης μετὰ τῆς ἑλληνικῆς, ἐξ ἧς συνυφάνσεως ἀπετελέσθη ἰσχυροτάτη σύνθεσις διακρινομένη διὰ τὸν μυστηριακὸν τῆς χαρακτῆρα καὶ ἐκδηλωθεῖσα ὀριστικῶς ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει μὲ δεσπόζουσαν Ἐκκλησίαν τὴν Ἑλληνικὴν Ὁρθόδοξον.

Ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει διεμορφώθη ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἐφεξῆς θεοκρατικὸν πολίτευμα συγκεραννῶν πνευματικὴν καὶ κοσμικὴν ἐξουσίαν εἰς μοναδικὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐνότητα. Ἡ Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐπέδρασεν ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ὅπερ ἐξ ἄλλου συνειργάσθη μετὰ τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν δογμά-

¹ Εἰς τὰ ἐνταῦθα καὶ ἐφεξῆς λεγόμενα, τὰ ὅποια τροποποιῶνται μετ' ὀλίγον, θὰ ἀπαντήσωμεν κατωτέρω.

² Αἱ ὀρθαὶ αὗται διαπιστώσεις ὑπογραμμίζονται ἐνταῦθα, διότι περαιτέρω τροποποιῶνται ἐπὶ τὸ αὐστηρότερον εἰς βῆρος τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, ὡς θὰ ἴδωμεν.

των. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει, ὅτι ἡ Ἐκκλησία αὕτη δὲν διετήρησε τὴν πνευματικὴν αὐτῆς ἐλευθερίαν. Τὸ ἰδιάζον τῆς Ἐκκλησίας ταύτης εἶναι ἡ ἰδιάζουσα μορφή τῶν δογμάτων, ἦν ἡ ἐν λόγῳ Ἐκκλησία διετήρησε μετ' ἀσυνήθους σταθερότητος. Ἐξ ἄλλου συγκρίνοντες τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν πρὸς τὰς δογματικὰς ὁμολογίας τῆς Δύσεως εὐρίσκομεν ἀρνητικῶς τὴν ἐν ἐκείνῃ ἔλλειψιν θεωρητικῆς (speculativ) Δογματικῆς, παρ' ὅλην τὴν ἐν αὐτῇ ὑπαρξίν σταθερῶν δογματικῶν θέσεων κληροδοτηθεισῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Παρατηρεῖται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ, κατὰ τὸν σ., ρευστότης τοῦ δογματικοῦ αὐτῆς περιεχομένου, μὴ ἐξηγουμένη πλήρως ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ ἐλλείψεως δογματικῆς ἐξελίξεως ἔνεκεν τῆς ξενικῆς δουλείας. Ἡ σχετικὴ αὕτη ρευστότης εἶναι, λέγει, ἐπακόλουθον τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἥτις φθάνει σχεδὸν μέχρι δογματικῆς ἀδιαφορίας ἐξηγουμένης ἐκ τῆς μυστικῆς φύσεως τῆς χαρακτηριζούσης τὴν θρησκευτικότητα αὐτῆς¹. Ἡ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ἐπικρατοῦσα ἀντίληψις τῆς θρησκείας εἶναι ἡ συναισθηματικὴ, μετ' ἀδιαφορίας πρὸς τὴν μεσολάβησιν τῆς διανοίας διὰ τὴν οἰκείωσιν καὶ ἐξασφάλισιν τοῦ ὑπερκοσμίου περιεχομένου αὐτῆς, ἥτις μεσολάβησις παρατηρεῖται ἐν πάσῃ δογματικῶς καθωρισμένη θεολογίᾳ, οἷα εἶναι ἡ καθολικὴ. Ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ ἔλλειπει, λέγει, ἡ ἐπικρατοῦσα ἐν τῇ Δύσει ἐννοιολογικὴ ἀντιμετώπισις τῶν κεντρικῶν θρησκευτικῶν προβλημάτων καὶ ἐν γένει παρατηρεῖται ἐν αὐτῇ δυσπιστία πρὸς τὸ ἀνθρώπινον λογικόν.

Ἐτερον γνώρισμα τοῦ θρησκευτικοῦ βίου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας εἶναι, ὅτι τὸ *ιερατεῖον* αὐτῆς ὑπολείπεται τοῦ Ρωμαιοκαθολικοῦ εἰς αὐθεντίαν καὶ δύναμιν πρὸς περιφρούρησιν καὶ ἐρμηνείαν τῆς Γραφῆς καὶ καθορισμὸν τῶν δογμάτων. Ἐπίσης ὑπολείπεται ἡ Ἐκκλησία αὕτη καὶ εἰς λόγον *ιεραρχικῆς ὀργανώσεως*, παρ' ὅλην τὴν ἔναντι τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου ὑπεροχὴν τοῦ ἱερατικοῦ, στηριζομένην ἐπὶ τοῦ μυστηρίου τῆς ἱερωσύνης. Τὸ κοσμικὸν πνεῦμα δὲν ἔχει ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ τὴν ἐπίδρασιν, ἦν ἀσκεῖ ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ. Ἐντεῦθεν δ' ἀντιτίθεται αὕτη εἰς τὴν ἔκκοσμικέυσιν τῆς τέχνης καὶ ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται ὁ ὑπερκόσμιος καὶ μεταφυσ-

¹ Ἡ κρίσις αὕτη, ἥτις στηρίζεται ἐπὶ ἔργων ὀρθοδόξων τινῶν, μάλιστα Σλαύων, μὴ διερμηνευόντων πιστῶς τὸ ὀρθόδοξον φρόνημα, εἶναι ὅλως ἐσφαλμένη καὶ διαψεύδεται ὑπὸ τῆς ἐπιδειχθείσης διὰ μέσου τοσούτων αἰῶνων καὶ ἀντιξῶν περιστάσεων ἀντοχῆς τῆς Ἐκκλησίας ταύτης, διατηρησάσης ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ ἀλώβητον τὴν Ὁρθοδοξίαν, πρᾶγμα τὸ ὅποιον θὰ παρέμενεν ἄλλως ἐντελῶς ἀνεξήγητον. Ἄν ὁ ἰσχυρισμὸς περὶ δογματικῆς ἀδιαφορίας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἦτο βάσιμος, τότε ἡ Ἐκκλησία αὕτη θὰ εἶχε τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ ΙΑ' καὶ ΙΕ' αἰῶνος ἀπορροφηθῆ ὑπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς καὶ θὰ ἦτο ἀνίσχυρος νὰ ἀνθέξῃ εἰς τὴν ρωμαϊκὴν καὶ προτεσταντικὴν προπαγάνδαν ἐπὶ τουρκοκρατίας.

σικὸς χαρακτήρ τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας. Παρ' ὅλην δὲ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐπὶ τοὺς πιστοὺς αὐτῆς, δὲν ἀπεπειράθη ποτὲ ἡ Ἐκκλησία αὕτη νὰ ἐκμεταλλευθῆ τὸ κύρος τῆς πρὸς αὐξήσιν τῆς ἐξωτερικῆς τῆς δυνάμεως. Τούναντίον διακρίνεται αὕτη διὰ τὴν παραίτησιν τῆς ἀπὸ πάσης ἀξιώσεως περὶ ρυθμίσεως τῶν ἐγκοσμίων πραγμάτων καὶ τὸν περιορισμὸν αὐτῆς εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἐπέκεινα, ὅθεν ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἄλλειψις ἀνταγωνισμοῦ πρὸς τὸ κράτος καὶ σοβαρῶν συγκρούσεων πρὸς αὐτό¹. Καὶ ἡ ἐκ τῶν μοναχικῶν δὲ τάξεων προέλευσις τοῦ ἀνωτέρου κλήρου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας προεφύλαξεν αὐτὴν ἀπὸ τοῦ κοσμικοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ ἱερατείου καὶ ἡγεμόνων. Εἰς τοῦτο δὲ συνετέλεσε καὶ ἡ ἄλλειψις ἀναγκαστικῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου ἀποχωριζομένου ἀπὸ τοῦ λαοῦ².

ἦ. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν *κοινωνιολογικὴν σημασίαν τῆς δογματικῆς ἰδιορρυθμίας* τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας παρατηρεῖ ὁ Müller – Armack τὰ ἑξῆς: Δεδομένου ὅτι ἡ πρώτη οὐσιώδης ἰδιορρυθμία τῆς Ἐκκλησίας ταύτης ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν Δυτικὴν εἶναι ἡ ἄλλειψις ἀπηρτισμένης καὶ σταθερῶς καθωρισμένης καὶ ἐπιστημονικῶς κατωχυρωμένης Δογματικῆς, τοῦτο σημαίνει ἀπὸ κοινωνιολογικῆς ἐπόψεως, ὅτι ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱεραρχία δὲν ἐπιδιώκει πολιτικὴν αὐτονομίαν, ἣτις χαρακτηρίζει τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Δογματικὴ, ὡς ἐμφανίζεται ἐν τοῖς σχολαστικοῖς συστήμασιν, εἶναι οἰονεὶ ἡ θρησκευτικὴ ἔκφρασις μιᾶς Ἐκκλησίας, ἣτις ἔναντι τοῦ κράτους καὶ τῆς κοσμικῆς ζωῆς ἐμφανίζεται μετ' ἀξιώσεων ἡγετικῶν. Ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ ἄλλειπει αὕτη κἂν ἡ δυνατότης νὰ διαμορφωθῆ εἰς τοιαύτην δύναμιν. Ἐπεξήγησε τὴν ἐπίδρασιν τῆς πάντοτε μόνον ἐπὶ καθαρῶς πνευματικοῦ πεδίου. Ἀπὸ καθαρῶς κοινωνιολογικῆς ἐπόψεως τοῦτο σημαίνει, ὅτι ἡ Ἐκκλησία αὕτη δὲν προορίζεται νὰ διαμορφωθῆ εἰς σύστημα ἐξουσίας ἔναντι τοῦ κράτους καὶ διὰ τοῦτο ἐγένετο *κρατικὴ Ἐκκλησία*. Καὶ τὸ *ἱερατεῖόν* τῆς δὲν ἠδύνατο, οὐδὲ κἂν ἐπεδίωξε νὰ ἀποκτήσῃ τὴν κοινωνικὴν

¹ Καίτοι ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, στοιχοῦσα τοῖς ῥόλοις τοῦ Κυρίου «ἀπόδοτε τὰ Καίσαρος Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ» (Ματθ. κβ', 21) καὶ «τίς με κατέστησε δικαστὴν ἢ μεριστὴν ἐφ' ὑμᾶς;» (Λουκ. ιβ', 14), οὐδέποτε προσέβαλεν ἀμέσους ἀξιώσεις περὶ ρυθμίσεως τῶν ἐγκοσμίων, οὐχ ἦττον ὅμως καὶ οὐδέποτε περιορίσθη μόνον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἐπέκεινα ἐπὶ τελείᾳ παραμελήσει τῶν ὑλικῶν ἀναγκῶν τῶν ἀνθρώπων, ἀλλ' ὡς ὁμολογεῖ ἐπανειλημμένως ὁ συγγραφεὺς τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος μελετήματος ἠσχόησεν ἐμμέσως βαθεῖαν καὶ εὐρυτάτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ἐγκοσμίων.

² Ἀκριβῶς ὁ ἀπὸ τῶν λαϊκῶν τάξεων ἐπιστρατευόμενος καὶ μεταξὺ τούτων ζῶν ἐφημεριακὸς ἔγγαμος κληρὸς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας χρησιμεύει ὡς συνεκτικὸς δεσμὸς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ λαοῦ.

ἐκείνην θέσιν, ἣν κατέλαβε τὸ καθολικὸν ἱερατεῖον ἐν τῇ Δύσει. Οὐδεὶς λοιπὸν ὑπάρχει ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀνταγωνισμὸς μεταξύ Ἐκκλησίας καὶ Κράτους, ὅστις ἀνταγωνισμὸς ὑπῆρξε τοσοῦτον ἀποφασιστικὸς ἐν τῇ Δύσει. Διὰ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν Πάπαν συνέστη ἐν τῇ Δύσει ἰδιαιτέρα κοινωνικὴ τάξις, ἡ τῶν *εὐγενῶν*. Ἐπίσης ἐκ τοῦ τοιοῦτου ἀνταγωνισμοῦ ὠφελήθησαν καὶ αἱ πόλεις τῆς Δύσεως ἀποκτήσασαι πολλὰς ἐλευθερίας, ὅπερ ἀποτελεῖ ἰδιάζον γνῶρισμα τῆς Δύσεως. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὅμως, ἐνθα ἔλειπεν ὁ εἰρημένος ἀνταγωνισμὸς, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἀναπτυχθῶσι τὰ κοινωνικὰ ἐκεῖνα φαινόμενα ἐκκλησίας ἀνεξαρτήτου ἀπὸ τοῦ κράτους, τάξεως *εὐγενῶν* ἐπίσης ἀνεξαρτήτου καὶ συστήματος ἐλευθέρων πόλεων. Ἐπὶ πλέον ἡ διαμόρφωσις λογικῶς συγκεκριημένου δογματικοῦ συστήματος καὶ ἡ συναφῆς ἐξέλιξις αὐτονόμου ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας ἀπέβη ἐν τῇ Δύσει δύναμις προκαλέσασα τὴν ἀντίδρασιν κοσμικῶν δυνάμεων. Οὕτως ἀπέβη διὰ τὴν Δύσιν χαρακτηριστικὸν γνῶρισμα, ὅτι ἡ πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ τῆς ἐξέλιξις διέπεται ὑπὸ τῆς ἀντιθέσεως ταύτης καὶ ὅτι ἐν τῇ ἐντεῦθεν δημιουργηθείσῃ πνευματικῇ ἐξελίξει ἡ δημοσία ζωὴ δὲν προσδιωρίζετο καθαρῶς ὑπὸ τῆς θεολογίας, ἀλλὰ μᾶλλον ἐστηρίζετο ἐπὶ διαρκοῦς ἀνταγωνισμοῦ κοσμικῆς καὶ θεολογικῆς θεωρήσεως τῶν πραγμάτων, ἀνταγωνισμοῦ μὴ καταλήγοντος εἰς μόνιμον νίκην ἐκατέρας τῶν πλευρῶν τούτων. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται ἡ ἐν τῇ Δύσει παρατηρουμένη ἐναλλαγὴ θρησκευτικῶν κινήματων καὶ κοσμικῶν ἀντικινήματων, ἥτις θεωρεῖται ὡς πλοῦτος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Τοῦναντίον ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἔλλειπει ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξύ Χριστιανισμοῦ καὶ Παγανισμοῦ, Ἐκκλησίας καὶ Κράτους, καθὼς ἔλλείπουσι καὶ ἀγῶνες περὶ τῆς *vestitus* καὶ Ἀναγέννησις καὶ Οὐμανισμὸς καὶ Μεταρρύθμισις καὶ Ἀντιμεταρρύθμισις καὶ Διαφώτισις καὶ Ἱστοριοκρατία κλπ., ἔλλειπει δὲ καὶ ἡ ἀδιάλειπτος διαλεκτικὴ ἐκείνη κίνησις, ἥτις θεωρεῖται ἐν τῇ Δύσει ὡς σπουδαιότατη διὰ τὴν πολιτιστικὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς. Ἡ παραίτησις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀπὸ πάσης ὀργανωτικῆς δράσεως ἐν τῇ πολιτικῇ καὶ τῇ κοσμικῇ ζωῇ σημαίνει παραίτησιν ἀπὸ πάσης ἀξιώσεως πρὸς ρύθμισιν καὶ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Ἐντεῦθεν τυγχάνει *ἄγνωστος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ἡ οἰκονομικὴ ἠθικὴ*, οἶαν ἀνέπτυξεν ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ ἐπιστήμη καὶ οἶαν ἐπεχείρησε νὰ ἀναπτύξῃ αὐτὴν ἤδη ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Καλβίνος¹. Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία διακρίνεται ἐπὶ τῷ ἀσκητικῷ πνεύ-

¹ Ἡ ἐν τῇ ἡμέτερᾳ Ἐκκλησίᾳ παρατηρουμένη ἔλλειψις ἀναπτύξεως *Οἰκονομικῆς Ἠθικῆς* (Wirtschaftsethik) δὲν ἔχει οὐδεμίαν σχέσιν πρὸς τὸ πνεῦμα αὐτῆς, εἰ μὴ πρὸς τὰς δυσμενεστάτας συνθήκας, ὑφ' ἃς εὐρέθη ἡ Ἐκκλησία αὕτη, διατελέσασα ἐπὶ αἰῶνας ὑπὸ ξενικῶν ζυγῶν, καὶ πρὸς τὴν ἔλλειψιν ὀξυτάτου κοινωνικοῦ προβλήματος ὑπὸ τὴν νεωτέραν αὐτοῦ ἔνοιαν, τοῦλάχιστον ἐν τῷ βαλκανικῷ χώρῳ καὶ

ματι καὶ τῇ ἀποξενώσει αὐτῆς ἀπὸ τῆς κοσμικῆς ζωῆς. Ἐντεῦθεν ἡ Ἐκκλησία αὕτη δὲν ἀνέπτυξεν οὔτε οἰκονομικὴν οὔτε ἐκπαιδευτικὴν οὔτε ἐκπολιτιστικὴν δράσιν¹.

Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι διὰ τὸν Μ. – Α. ἡ παρατηρουμένη ἐν τῇ Ἄνατολῇ σχετικὴ ἔλλειψις αἰρέσεων, ἣτις ἔλλειψις ἔσχε κατ' αὐτὸν δυσμενῆ ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν πολιτικὴν καὶ οἰκονομικὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνατολικοῦ χώρου. Ἐπὶ τῷ σκοπῷ δὲ τούτῳ ἐπικαλεῖται τὸ παράδειγμα τῶν καλβινιζουσῶν ἑλευθέρων Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν ποικιλωνύμων προτεσταντικῶν αἰρέσεων, διὰ τῶν ὁποίων ἠννοήθησαν ἡ κοινωνικὴ πρόοδος καὶ αἱ κοινωνικαὶ ἰδέαι, μάλι-

διὰ τί οὐχὶ καὶ πρὸς τὴν ἔλλειψιν κοινωνιολογικῆς μορφώσεως τοῦ κληρικοῦ καὶ θεολογικοῦ κόσμου τῆς Ἐκκλησίας ταύτης. Ἄν δ' ἐν τῇ Τσαρικῇ Ρωσίᾳ, ἣ ὅπου ἀλλαγῶν τοῦ ὀρθοδόξου κόσμου, προεβλήθη πρὸς δικαιολογίαν τῆς σχετικῆς ραθυμίας καὶ τῆς εἰρημένης ἑλλείψεως καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, εἶναι προφανές ὅτι πρόκειται περὶ οἰκτρᾶς παρεξηγήσεως τοῦ πνεύματος αὐτῆς. Ἄς μὴ λησμονῆται ἄλλως τε, ὅτι καὶ αἱ ἑτερόδοξοι Ἐκκλησίαι, ἐδέησε νὰ ἐμφανισθῇ περὶ τὰ μέσα τοῦ ἸΘ' αἰῶνος τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα ἐν ὅλῃ τῇ ὀξύτητι αὐτοῦ καὶ νὰ ἐμφανισθῶσι καὶ ὁ μαρξιστικὸς σοσιαλισμὸς μετὰ τῆς σοσιαλιστικῆς δημοκρατίας ἐπὶ τῆς σκηνῆς, ἵνα ἀφυπνισθῶσιν αὐταί.

¹ Ταῦτα λέγων ὁ συγγραφεὺς συμμαρτυρεῖ τὸν ἀσύστατον ἰσχυρισμὸν ρωμαιοκαθολικῶν καὶ διαμαρτυρομένων τινῶν θεολόγων καὶ ἱστορικῶν καὶ φιλοσόφων, οἵτινες ὑπεστήριξαν, ὅτι ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, ἀγαν θεωρητικὸν διάγουσα βίον καὶ ἀενάως προσηλωμένη εἰς τὸν ἐπέκεινα βίον, ἀδιαφορεῖ περὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ καταλείπει τὸν κόσμον εἰς τὴν τύχην του. Ἄλλ' ἡ τοιαύτη γνώμη στηρίζεται τοῦτο μὲν ἐπὶ προκαταλήψεως, τοῦτο δ' ἐπὶ παρεξηγήσεων καὶ ἐπὶ ἀγνοίας τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἀδιαφορία περὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐγκατάλειψις τοῦ ἁμαρτωλοῦ κόσμου εἰς τὴν τύχην του προσιδιάζει μόνον εἰς τὸν ἀρχαιφνῆ Λουθηρανισμόν, παραδεχόμενον τὴν πλήρη διαφθοράν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ τοῦ κόσμου, καὶ εἷς τινὰς προτεσταντικὰς παραφύδας, τὸν ἀντίποδα τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία μετὰ τῆς ὑπερβολικῆς τάσεως αὐτῆς πρὸς κατάρτησιν τοῦ κόσμου. Μεταξὺ δὲ τῶν ἀντιθέσεων τούτων νομίζομεν, ὅτι πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἡ θέσις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐπιδιωκούσης, συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων καὶ πρὸς τὸ παράδειγμα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, τὴν βαθμιαίαν καὶ ἥρεμον ἀναζύμωσιν καὶ τὸν ἁγιασμὸν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ὅθεν ἐξηγεῖται, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ἡ ὑπὸ τῶν ἱερῶν αὐτῆς κανόνων ἀπαγόρευσις τῆς ἀναμείξεως τῶν κληρικῶν τῆς εἰς τὴν πολιτικὴν. Περὶ δὲ τοῦ διαφερόντος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὑπὲρ τῶν ἔργων τοῦ πολιτισμοῦ μαρτυρεῖ, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ τὸ πλῆθος τῶν ὑπ' αὐτῆς ἀναγινωσκομένων εὐχῶν ἐπὶ εὐλογίᾳ τῶν ἔργων τοῦ πολιτισμοῦ. Ὅρα ἐν τῷ Εὐχολογίῳ εὐχὰς εἰς νέον οἶκον, εἰς κάμινον, εἰς φύτευσιν ἀμπέλων, εἰς πλοῖον, εἰς ποιμνιον, ἐπὶ ὀρύξει φρέατος, ἐπὶ ἄλωνος κλπ. καὶ τὴν Θ. Λειτουργίαν μάλιστα τοῦ Μεγ. Βασιλείου. Περὶ δὲ τῆς κοινωνικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς δράσεως τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους βλ. Φ. Κοουκούλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς, μάλιστα τοὺς τόμους Β' καὶ Γ', καὶ Κ. Ἀμάττου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους (β' ἔκδ. 1953) καὶ Π. Μπρατσιώτου, Χριστιανισμὸς καὶ Πολιτισμὸς (1941).

στα κατά τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα (παιδαγωγικαὶ μεταρρυθμίσεις, ἀσφάλεια ἐργατῶν, βελτίωσις φυλακῶν, κατάργησις δουλείας, ἴδρυσις ταμειωτηρίων κλπ.)¹. Εἰς τὴν ἔλλειψιν αἰρέσεων ἀποδίδει κακῶς ὁ Μ. – Α. τὴν ἀδιαφορίαν τῶν ἀνωτέρων καὶ μεσαίων τάξεων τῆς Ἀνατολῆς ἔναντι τῆς κοινωνικῆς ἀθλιότητος². Τὸ ἀντίθετον παρατηρεῖται ἐν τῇ Δύσει διὰ τῆς κριτικῆς στάσεως τῶν αἰρέσεων ἔναντι τῆς συμβατικῆς ζωῆς. Ἐπειτα ὁ ἐκθειολογισμὸς τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ παρημποδίσθη τὴν δημιουργίαν ἀνεξαρτήτου ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας κοσμικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐξ ἄλλου ἡ θεολογία τῆς Ἀνατολῆς δὲν ἐστάθη ἱκανὴ νὰ ἀποβῇ παρὰ τοῖς ὀρθοδόξοις λαοῖς πηγὴ ζωῆς πραγματικῆς καὶ ἰδίου πολιτισμοῦ καὶ ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται ἡ ἐπίδρασις, ἣν ἐδέχθησαν οἱ λαοὶ οὗτοι ἀπὸ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Δύσεως πρὸς πλήρωσιν τοῦ κενοῦ τούτου³. Παραλλήλως δὲ πρὸς τὴν ἔλλειψιν κοσμικοῦ πολιτισμοῦ ἐν τῇ Ἀνατολῇ βαίνει ἡ ἐν αὐτῇ ἔλλειψις ἀναπτύξεως ἀτομιστικοῦ συναισθηματος ἀναλόγου πρὸς τὸ ἀρχίαν νὰ διαμορφώνεται ἐν τῇ Δύσει ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Μεσαίωτος⁴. Σχετικῆ δὲ πρὸς τὴν ἔλλειψιν ταύτην εἶναι δῆθεν ἡ ἀδυναμία τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος, ὅπερ ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὸ ἀτομιστικὸν πνεῦμα⁵, ἔτι δὲ καὶ προσωπικῆς πρωτοβουλίας, ἣτις ἐν τῇ Δύσει ὑπῆρξεν ἐλαττόριον ζωηρῶς οἰκονομικῆς κινήσεως.

¹ Χωρὶς νὰ θέλωμεν νὰ ἀρνηθῶμεν τὰς κοινωνικὰς ὑπηρεσίας ἐνίων προτεσταντικῶν αἰρέσεων, καλλιεργουσῶν ζωὴν πνευματικὴν ἐντονωτέραν τῶν καθεστηκυῶν ἐν τῇ Δύσει ἐκκλησιῶν, ἔχομεν νὰ ἀντιπαρατηρήσωμεν, ὅτι διὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς πνευματικῆς ζωῆς δὲν εἶναι ἀπαραίτητος ἡ ἐμφάνισις αἰρέσεων, τῆς ζωῆς ταύτης δυναμένης νὰ προκληθῇ καὶ ἐκ τῶν ἔνδον, ὡς μαρτυρεῖ καὶ ἡ γενικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καὶ ἡ πρόσφατος ἱστορία τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας.

² Ἡ ἔναντι τῆς κοινωνικῆς ἀθλιότητος ἀδιαφορία τῶν ἀνωτέρων καὶ μεσαίων τάξεων δὲν νομίζομεν, ὅτι προσιδιάζει μόνον εἰς τὸν χρόνον τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ὑπῆρξε καὶ εἶναι ἐντονωτέρα ἐν τῇ Δύσει, ἐνθα ἡ ἀδιαφορία αὕτη ἐξέθρεψε τὸν Σοσιαλισμὸν καὶ τὸν Κομμουνισμὸν.

³ Ἡ ἀνατολικὴ ὀρθόδοξος θεολογία ἀπεδείχθη πηγὴ ζωῆς πραγματικῆς οὐ μόνον κατὰ τοὺς χρόνους τῶν πατέρων τῆς Ὄρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους φωτίζουσα διὰ τινων ἀκρίτων αὐτῆς τοὺς ὀρθοδόξους λαοὺς καὶ κατὰ τοὺς πλέον σκοτεινοὺς χρόνους τῆς ξενικῆς κατακτήσεως, ὡς ἀποδεικνύει καὶ ἡ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἀπονεμομένη τιμὴ εἰς τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἤδη ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀνάδειξις τῆς εορτῆς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν εἰς εορτὴν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τῶν σχολείων.

⁴ Ἡ ὑπερτροφία τοῦ ἀτομιστικοῦ συναισθηματος, ἣτις οἰοεὶ ὡς ἐνδημοῦσα νόσος προσιδιάζει δυστυχῶς εἰς τὸν λαὸν ἡμῶν, ὑπῆρξεν ἐν τῇ Δύσει οὐ μόνον πηγὴ ἀναπτύξεως ἐπιχειρημάτων καὶ πρωτοβουλίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ μεθ' ὅλων τῶν λιαν δυσαρέστων ἐπακολούθων αὐτοῦ.

⁵ Δυσκολεύομεθα νὰ ἐννοήσωμεν πῶς ὁ ἀπόλυτος προορισμὸς τοῦ Καλβινισμοῦ αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν ἠσχισεν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς ζωῆς ἐν τῇ Δύσει.

Ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ, παρατηρεῖ ὁ Μ. – Α., ἔλλειπει πρὸς τοὺς ἄλλοις καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ, ἣτις κατ' αὐτὸν ἤσκησεν ἐν τῷ Καλβινισμῷ ἀποφασιστικὴν ἐπίδρασιν πρὸς διαμόρφωσιν τῆς ζωῆς, ἣν ὁ Max Weber ὠνόμασεν «ἐγκόσμιον ἄσκησιν» (innerweltliche Askese). Ἡ ἐγκόσμιος ζωὴ δὲν ἐμφανίζεται ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ ὡς ἀπαραίτητον μέσον ἐξασφαλίσεως τῆς θρησκευτικῆς σωτηρίας, ἀρκούσης δῆθεν εἰς αὐτὴν τῆς διὰ τῶν μυστηρίων παρεχομένης θείας χάριτος καὶ μὴ θεωρουμένης ὡς ἀναγκαίας τῆς ἠθικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐνεργείας, τοῦ δὲ ἀνθρώπου ἀναγνωριζομένου ὡς φύσει ἀγαθοῦ¹. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται κατ' αὐτὸν ἡ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ἔλλειψις κοινωνικῆς ἠθικῆς διδασκαλίας ρυθμιζούσης καὶ ἐλεγχούσης τὴν κοσμικὴν ζωὴν, τῆς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ταύτης δημιουργουμένης ἀτμοσφαίρας ἐν τῇ ζωῇ περιοριζομένης μόνον ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ χώρῳ καὶ μὴ ἐπεκτεινομένης εὐεργετικῶς καὶ εἰς τὸν καθ' ἡμέραν βίον. Οὕτω δοθείσης τῆς ἀπ' αἰῶνος κρατούσης ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ἀδιαφορίας ἔναντι τοῦ κόσμου διεμορφώθη ἐν αὐτῇ ἴδιος τύπος ἀνθρώπου διάφορος τοῦ δυτικοῦ. Συναφῆς πρὸς τὰ ἀνωτέρω εἶναι ἡ παρατηρουμένη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ἔλλειψις συμμετοχῆς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τεχνικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ δὲ παρατηρουμένη ἐν τῇ Ἀνατολῇ οἰκονομικὴ καὶ τεχνικὴ ἐξέλιξις ἐδέχθη τὴν ἐπίδρασιν τῆς Δύσεως. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ Ἐκκλησία αὕτη ἔδωκεν εἰς τοὺς λαοὺς τῆς τὴν ἱστορικὴν ἐκείνην κατεύθυνσιν, ἣτις τοὺς ὠδήγησε μακρὰν τῆς Δύσεως ἐπὶ αἰῶνας, διότι παρὰ τὴν ἔλλειψιν ὁρατῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τὴν κοσμικὴν ζωὴν, ὑπῆρξε μεγίστη ἡ ἔμμεσος αὐτῆς ἐπὶ τὴν ζωὴν ταύτην ἐπίδρασις².

6) Πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τῆς πολιτικῆς σημασίας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συστήματος τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης πρέπει, λέγει ὁ Μ. – Α., νὰ ληφθῇ πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ καισαροπαπικὸς χαρακτῆρ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Ἐν τῷ Κράτει τούτῳ ἔλλειπει τὸ φεουδαλιστικὸν πνεῦμα καὶ ἡ τοπικὴ ἀποκέν-

¹ Τὰ ἐνταῦθα λεγόμενα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως προδίδουσι πλήρη ἄγνοιαν οὐ μόνον τῆς διδασκαλίας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, μυκτηριζομένης ὑπὸ τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἐπὶ ἡμιπελαγισμῷ, ὡς θεωρούσης ἀπαραίτητον καὶ τὴν ἀνθρωπίνην προσπάθειαν ἐν τῇ ἐπιτελέσει τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς Προτεσταντικῆς διδασκαλίας, παραδεχομένης τὴν πλήρη διαφθορὰν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως διὰ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, τονίζουσης τὴν sola fide καὶ sola gratia σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ἡ Ὁρθόδοξος διδασκαλία, παραδεχομένη τὴν διὰ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος ἀμαύρωσιν μόνον τῆς εἰκόνας τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ οὐχὶ δὲ καὶ τὴν πλήρη καταστροφὴν αὐτῆς, ἐκδέχεται τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου ὡς γινόμενον δύο παραγόντων, ἥτοι τῆς θείας χάριτος καὶ τῆς ἀνθρωπίνης προσπάθειας.

² Ταῦτα ἀποτελοῦσιν εἰλικρινῆ ἀναγνώρισιν τῆς πραγματικότητος κατὰ τρόπον ἀντίθετον πρὸς τοὺς ἀλλαγῶν ἰσχυρισμοὺς αὐτοῦ.

τρώσεις τῆς συγχρόνου τότε Δύσεως. Ἐν τῷ Βυζαντίῳ δὲν ὑπάρχουσιν οὔτε δυναστικάι οὔτε ἀριστοκρατικάι μόνιμοι οἰκογένειαί. Τὸ Βυζαντινὸν κράτος ὑπῆρξε, λέγει, λαϊκὸν κράτος (Volksstaat). Ἀξία παρατηρήσεως ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἡ ἀνάδειξις εἰς αὐτοκράτορας κλπ. ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ. Ἰδιάζον δὲ γνῶρισμα τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους εἶναι ἡ ἐν αὐτῷ ἐνότης Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας καὶ ὁ συνδυασμὸς ἱεραρχικῆς τάξεως καὶ δημοκρατικοῦ πνεύματος. Περαιτέρω ἀναγνώριζει τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Βυζαντινοῦ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ τσαρικοῦ κράτους ἐν Ρωσίᾳ, κατὰ τρόπον ὑπενθυμίζοντα τὸν λουθηρανικὸν καισαροπαπισμὸν, ὅστις καὶ ἐπέδρασεν ἐπ' αὐτό.

7. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἀνεπτύχθη ἐν τῇ Ἀνατολῇ στάσις ἔναντι τῆς *οἰκονομίας* διάφορος τῆς ἐν τῇ Δύσει, στάσις ὀφειλομένη εἰς τοὺς ἐκτεθέντας λόγους καὶ δὴ καὶ εἰς τὸν διάφορον χαρακτήρα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰς τὴν ὑπ' αὐτῆς προτίμησιν τῶν μεταφυσικῶν ἀξιῶν. Ὁ *οἰκονομικὸς ὀρθολογισμὸς* τῆς Δύσεως εἶναι προῖον τῆς ἰδιορρύθμου ἱστορικῆς ἐξελίξεως αὐτῆς καὶ δὲν εὐρίσκει ἕδαφος ἀναπτύξεως ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἀνατολῇ, ἧς ἡ πνευματικὴ ὑψὴ δὲν ἠνῶσει τὸν ὀρθολογισμὸν τοῦτον.

Ἐν ταῖς καλβινικαῖς χώραις ἡ ἠθικὴ τῆς *ἐργασίας* προσλαμβάνει ἀσκητικὸν χαρακτήρα, ἐνῶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ στερεῖται αὕτη ἠθικῆς χροιάς. Χαρακτηριστικὸν γνῶρισμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τυγχάνει ὁ *ἀναχωρητισμὸς*, ὡς ἡ ὑπερτάτη μορφή τῆς τελειότητος, ἐνῶ ἄλλου πνεύματος ἐμφοροῦνται οἱ μοναχοὶ τῆς Δύσεως. Χαρακτηριστικὸν ἐπίσης εἶναι, κατὰ τὸν Μ. — Α., τὸ πλῆθος τῶν ἐορτῶν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἃν καὶ ἀπαλλάσσεται αὕτη τῆς ἀμέσου εὐθύνης διὰ τὴν ἐπιβολὴν τῆς ἐορτίου ἀργίας ἐπὶ τῶν ὥμων τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Οὐχ ἦττον ὅμως δὲν ἀπαλλάσσεται ἡ Ἐκκλησία αὕτη τῆς κατ' αὐτῆς μομφῆς ὡς εὐνοούσης τὴν ἀργίαν ἢ μὴ καλλιεργούσης τὴν ἐργατικότητα¹. Ἐξ ἄλλου δ' ὁμολογεῖ ὁ σ., ὅτι ὁ οἰκονομικὸς

¹ Οἱ τοιοῦτοι ἰσχυρισμοὶ δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰ πράγματα. Οἱ Ἕλληνες πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἀπὸ τῶν συγγραμμάτων τῶν ὁποίων μετὰ τὴν Ἁγίαν Γραφὴν ἐμπνέεται ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, θεωροῦσι τὴν *ἐργασίαν* ὡς μέσον οὐ μόνον ἀσκήσεως, ἀλλὰ καὶ ἀγωγῆς καὶ νηφαλιότητος καὶ καταφέρονται πολλὰκις κατὰ τῆς ἀργίας, ὡς μητρὸς πάσης κακίας. «*Ἐμπρακτικὸν τὸ ζῆρον τοῦτο* (δηλ. τὸν ἀνθρώπον) *ἐποίησεν ὁ θεός*», λέγει ὁ Ἱ. Χρυσόστομος, «*καὶ κατὰ φύσιν αὐτῷ εἶμι τὸ ἐργάζεσθαι, παρὰ φύσιν δὲ τὸ ἀργεῖν*» (Ὁμιλία εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων). Ὁ δὲ Μ. Βασίλειος, ὁ νομοθέτης τοῦ ἀνατολικοῦ μοναχικοῦ βίου, οὐ μόνον συνιστᾷ ἐπανειλημένως τὴν *ἐργασίαν* ἀναφερόμενος, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ πατέρες, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ εἰς τοὺς λόγους τοῦ Ἀπ. Παύλου πρὸς Ἐφεσίους (δ' 28) καὶ Β' Θεσσαλονικεῖς (γ' 10), ἀλλὰ καὶ θεωρεῖ τὴν εἰς τὸ ἴδιον ἔργον ἐκάστου ἀφοσίωσιν ὡς ἀπαραίτητον ὄρον πρὸς ἠθικὴν τελειοποίησιν (ὄρα κατὰ πλάτος Ἑλλ. Πατρολ. Migne, 31, 1024). Βλ. Π. Μπρατσιώτου, Οἱ τρεῖς ἱεράρχαι καὶ τὸ κοινωνικὸν πρό-

ὀρθολογισμὸς καὶ ἡ ἀσκητικὴ περὶ ἐργασίας ἀντίληψις τῆς Δύσεως, δι' ὧν προωθήθη οἰκονομικῶς ἡ Δύσις, ἐξηγοράσθησαν ἀντὶ τοῦ σκληροῦ τιμήματος τῆς ψυχικῆς ἐκκενώσεως εὐρέων στρωμάτων τῶν λαῶν αὐτῆς. Ὡς ἀντισήκωμα δὲ τῆς καθυστερήσεως εἰς τὴν συμμετοχὴν τῆς εὐρωπαϊκῆς προόδου διετηρήθη ἐν τῷ χώρῳ τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἀκμαία ἢ γεωργικὴ ζωὴ συνήθως ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς αὐτοκαλλιέργειας, τῆς ἐν αὐτῇ ἐλλείψεως οἰκονομικοῦ ὀρθολογισμοῦ συντελουσῆς εἰς τὴν διατήρησιν τῆς γεωργίας εἰς τὰς παραδεδομένας μορφὰς αὐτῆς. Ἐξ ἄλλου διετηρήθησαν, λέγει, ἐν τῷ εἰρημένῳ χώρῳ ἀγνὰ τὰ γεωργικὰ οἰκογενειακὰ ἥθη καὶ ἔθιμα, αἱ ἐνδυμασίαι, ἡ χειροτεχνία κλπ. Ἐπίσης σημειοῖ ὁ σ. τὴν ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος χώρῳ ἐλλιπῆ ἀνάπτυξιν ἐμπορικῆς δραστηριότητος, μὴ θεωρῶν εἰς τοῦτο ὑπεύθυνον τὸ πνεῦμα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἀναγνωρίζων τὸ ἐμπορικὸν δαιμόνιον τῶν Ἑλλήνων.

8. Τὸ δὲ συμπέρασμα τῆς ὅλης μελέτης τοῦ Müller – Armack εἶναι ἡ διακρίβωσις ἐνότητος ἐν τῇ φυσιογνωμίᾳ τῆς οἰκονομίας τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολῆς καὶ τῆς κυριαρχίας τοῦ θρησκευτικοῦ παράγοντος ἐν τῇ δημιουργίᾳ τῆς ὁμοιομορφίας, ἣν ἐν τῇ οἰκονομικῇ ζωῇ ἐμφανίζουσιν οἱ ὀρθόδοξοι λαοί, χωρὶς νὰ παραγνωρίζηται ἡ σημασία καὶ τινων βιολογικῶν, ἔδαφολογικῶν καὶ κλιματολογικῶν διαφορῶν. Ἀξιοσημείωτος δὲ τυγχάνει ἡ ἐξῆς κατακλείς τοῦ ὅλου προκειμένου μελετήματος: «Σπανίως ἔχει δειχθῆ ἡ δύναμις τοῦ πνεύματος ἐν τῇ ἱστορίᾳ οὕτως ἐντυπωτικῶς, ὅσον ἐν τῷ Βυζαντίῳ, ὅπερ ἀπώλεσε μὲν τῷ 1453 τὴν τελευταίαν του μάχην, οὐχ ἦττον ὅμως ἐξακολουθεῖ νὰ ἀσκῇ τὴν ἐπίδρασίν του διὰ μέσου τοσοῦτων αἰῶνων ἐπὶ τὴν ζωὴν τοσοῦτων λαῶν»¹.

Τοιοῦτον ἐν εὐρεία περιλήψει τὸ περιεχόμενον τοῦ λίαν ἐνδιαφέροντος τούτου μελετήματος τοῦ Müller – Armack, ὅπερ, παρὰ τὸ μονομερὲς τῶν βοηθημάτων του καὶ τινας θρησκευτικὰς τε καὶ ἐπιστημονικὰς προκαταλήψεις, εἰς ἃ πάντα ὀφείλονται οὐκ ὀλίγα ἐσφαλμένα κρίσεις του περὶ τῶν πραγμάτων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ συγχρόνου χώρου τῆς ἐν λόγῳ Ἐκκλησίας, προκαλεῖ οὐχ ἦττον τὸν σεβασμὸν καὶ

βλημα (β' ἔκδ. 1939), *Towards a christian Civilisation*, Athens 1950, Δ. Σαβράμη, Τὸ νόημα τῆς ἐργασίας (1953).

¹ Ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο καὶ μετὰ θαυμασμοῦ πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν ἐκφράζεται ὁ συγγραφεὺς καὶ ἐν τῇ ὑπὸ τὸν τίτλον *Das Christliche Erbe Europas* συμβολῆ αὐτοῦ εἰς τὸν πανηγυρικὸν τόμον *Paulus – Hellas – Oikumene* τὸν ἐκδοθέντα τῷ 1951 ἐπὶ ταῖς ἑορταῖς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ὑπὸ τοῦ «Χριστιανικοῦ Ὁμίλου Φοιτητῶν», ὡς καὶ ἐν τῷ μνημονευθέντι περισπουδάσῳ ἔργῳ του *Das Jahrhundert ohne Gott* (1948).

τὴν ἐκτίμησιν τοῦ ὀρθοδόξου καὶ δὴ καὶ τοῦ Ἑλληνος ἀναγνώστου διὰ τὴν σοβαρότητα τοῦ ἀναληφθέντος δυσκολωτάτου ἔργου καὶ διὰ τὴν καταφανῆ προσπάθειαν πρὸς ὅσον ἔνεστιν ἀντικειμενικωτέραν ἐφαρμογὴν μιᾶς σπουδαίας κοινωνιολογικῆς θεωρίας ἐπὶ ἑνὸς χώρου ἀπομεμακρυσμένου ἀπὸ τοῦ συγγραφέως, οὐχὶ τόσον ἀπὸ γεωγραφικῆς ὅσον ἀπὸ θρησκευτικῆς καὶ γενικώτερον πνευματικῆς ἐπόψεως.

Ὁ κατέχων τὸ πνεῦμα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ γινώσκων καλῶς τὴν τε ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν σύγχρονον πραγματικότητα τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ νοτιοανατολικοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου τῆς Ἐκκλησίας ταύτης ἀνεύρισκε οὐκ ὀλίγας ὀρθὰς παρατηρήσεις καὶ δικαίας κρίσεις περὶ τε τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, αἵτινες θὰ ἐστοχάζοντο πολὺ περισσότερον τοῦ ὀρθοῦ καὶ θὰ ἦσαν πλείονες καὶ δὴ καὶ σταθερώτεραι (διότι πολλάκις κυμαίνονται), ἐὰν ὁ συγγραφεὺς ἐγνώριζεν ἐγγύτερον καὶ καλύτερον τὰ πράγματα. Ἄλλ' ὅμως πρέπει νὰ ἀνομολογηθῇ ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ ἐγκρίτου Γερμανοῦ κοινωνιολόγου ἀναληφθεὶς ἄθλος, ἐφ' ᾧ ὀφείλονται χάριτες εἰς αὐτόν, ὑπερέβαινε τῆς δυνάμεως αὐτοῦ δι' οὓς λόγους ἐξεθέσαμεν ἀνωτέρω. Ἦδη δ' ἐφ' ὅσον τὸ σύνθημα ἐδόθη καὶ ὁ δρόμος ἠνοιχθῆ πρὸς συνετὴν καὶ μακρὰν πάσης μονομερείας ἐφαρμογὴν τῆς σοφῆς κοινωνιολογικῆς θεωρίας τοῦ Max Weber ἐπὶ τοῦ χώρου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, καλοῦνται ἐπὶ τὸ ἔργον τοῦτο οἱ παντὸς ἄλλου ἀρμοδιώτεροι ἐπιστήμονες, οἱ ἀνήκοντες εἰς τὸν ἄνωρον τοῦτον, ὀρθόδοξοι τὸ δόγμα κοινωνιολόγοι τε καὶ οἰκονομολόγοι καὶ εἰδικοί θεολόγοι, πλὴν οὐχὶ μονομερῶς ἕκαστος, ἀλλ' ἐν στενῇ μετ' ἀλλήλων συνεργασίᾳ. Πρὸς τοῦτο πρέπει νὰ προηγηθῶσιν ἐπὶ μέρους ἐργασίαι ἐν ἐκάστη ὀρθοδόξῳ χώρῳ καὶ νὰ ἐπακολουθήσῃ ἔπειτα ἡ ἐποπτεία τοῦ συνόλου.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ